

MIKES KELEMEN MŰVELTSÉGI FORRÁSAI.

(Második, bef. közlemény.)

Ezek után problémánk a következőkben jegecesedik ki:
1. honnan van Mikes francia műveltsége? 2. hogyan jöttek létre a mindenképen nemesebb formaérzékre valló *Levelek*?
3. hogyan tér vissza Mikes erkölcsi tartalmú fordításaihoz?

A két első kérdés majdnem egy. Mikes Kelemennek igazában mélyebbenjáró francia műveltsége nem is volt. Olvasmányairól a maga fölfogásának prizmáján szűrte le leveleibe a neki érdekeset és csak francia mintákból tanulhatta a levélformát. Az, ami leveleiben van, nem a francia kultúra telje; világos bizonyítéka annak, hogy ezt nem hozta magával. De bizonyítéka annak is, hogy bujdosásában látott, és később olvasott egyetmást; s itt két ismeret-séggel kell számolnunk: Bonnac-néval és Saussure-rel. Két nyilvánvalóan biztos pont életében. Ehhez csak Rákóczi egy-egy francia titkárának barátsága járulhatott. Ezekből az adatokból és élete körülményeiből következtetem ki az alábbiakat.

Meggyőződésem, hogy a *Törökországi levelek* írását az eddigiek szerint nem kezdhette egykorúan sem levélformában, sem irodalmilag csak némiképen is számbavehető napló alakjában. De fölteszem, hogy Mikes röviddel partra szállásuk után, valószínűleg Drinápolyban, naplójegyzetbe kezdett. Ilyen naplózás nyomait észrevette már Toncs Gusztáv is s különösen hangsúlyozta az első 31 levélét.¹ A drinápolyi négy köfal között, amelyekben széltere-hosszára süvit át a szél, egerek és patkányok járják át a szállását, a földön az ágya, egy szék a butora és a cseréptálban izzó szén adja a meleget, alig is van több írásra kedve. (10. levél.) Egyébként is: a drinápolyi részben nincsen más, mint a törökországi új impresszióknak, közvetlenül vele történő apró eseményeknek s a fejedelem fogadtatásának elbeszélése. A nyomorú viszonyok után cseppen Jenikőbe — és Bonnac-né szalonjába. Közel egy esztendeje, hogy a francia földet elhagyták; azóta csak vészes tenger és nagy szegénység volt az osztályrészük. Most itt van a francia követség — egy kis darab Franciaország, mint oázis a sivár pusztaságban — és Madame Bonnac. Rákóczi, mivel a követ nem adja meg a neki járó, vagy inkább a megkövetelt tiszteletet, haragot tart

¹ Id. m. 151—152. l.

velük. De Mikesnek misem áll az útjában, gyakran jár hozzájuk s — «az asszony olyan mint egy darab nádméz.» (18. levél.) Most egyszerre bejuthatott költőnk oda, ahová Franciaországban alig: a szalonéletbe. Madame Bonnac-nak érdekesek lehettek ezek az emberek: Franciaországból, az udvar környezetéből jöttek, nyugatról, ahonnan ők régen elszakadtak; Rákóczinak megvolt a messze híre; s amit Bonnac meg Bercsényi egyaránt csudáltak:¹ a nagy kultúrából, a biztos, kényelmes menedékből eljöttek az itteni viszonyok közé. Mikes már jól tudott franciául és — leveleiből ennyi megállapítható — nemcsak szeretett beszélgetni és nevetni, hanem jó csevegő is volt; egy meleg, kedves, művelt úriasszony összegyülekező társaságában egyszeriben otthon s pompásan érezte magát. Már nem az előszobában enyelgő ifjak között lézengett: benn ülhetett a szalonban, mint részese a társaságnak és a társalgásnak. Ha valahol, itt érezte először igazán a francia műveltség közvetlen hatását. Rodostóba menetelükig — nem valószínű, hogy az időközben Drinápolyban is tartózkodó követet felesége is elkíséri — gyakran fordul meg Mikes Bonnac-né társaságában s bizonyára könyveket is kap tőle.

A Rodostóba való száműzés első ideje kétszeresen is nevezetes életében. Az egyik, hogy — ha nem egészen is — kiragadta ebből a meghitt környezetből; tudjuk (többször megírja «nénjének»), hogy bevásárolni vagy más megbízattal még eljut néha Konstantinápolyba; de a francia követségtől könyvekhez e nélkül is juthat. A másik, hogy egy pillanatra fölmerül a hazamenetel lehetősége: övéi utánajárnak, hogy kegyelmet kapjon — 1723-ban hirt kap anyjától, (51. levél) «hogy gráciát szerez, ha bé akarok menni.» De Mikes hű marad urához. Kétségtelenül nagy lelki vívódás eredménye volt ez: nagy leszámolás önmagával — de keresztényi megnyugvás is. 1724-ben — nagy esemény Mikes életében — Bonnac-ot elhelyezik Konstantinápolyból.

Már most, ha ezt az első öt esztendő t nézzük, ennek szellemi eredményeiről két mozzanat ad számot. Az egyik, hogy Mikes egész gondolatvilága, mondjuk: annak kerete még mindig a régi. Az első 58 levélben (1724 végéig) alig van valamelyes, francia hatásra valló anekdota vagy elbeszélés. Véleményem szerint ez az az időpont, amelyig Bonnac-ék Pérában lakván, Mikesnek valamelyes érintkezése lehet a szellemes asszonnal, aki «olyan az asszonyok között, mint a jóféle gyöngy a többi gyöngyök között.» S ha az első évek a megszokás, a beletörődés, a «udvartartás» új rendjének kialakulása: a nehéz esztendőben bizonyára vígasztalás a francia követség postája, meg a Konstantinápolyba időnkint küldött emberük visszatérése. Néha (1719) Rákóczi-

¹ Szekfü, id. m. 98. l.

nál még fölmerült a Franciaországba való visszatérés lehetőségének gondolata — nem tudta, hogy Bonnac már régen ellenkező irányú utasítást kapott az uralkodótól. Rodostóban való végleges letelepedésük után, 1721-ről keltezi Mikes azt a gyakran idézett versét, amelyre Lévy költeménye is rájátszik — ebben újból hitvallást tesz a gondviselésben való megnyugvásáról és a túlvilági életben való hitéről. Azt merném hinni, hogy csak akkor kezd naplójával többet törődni, amikor anyja kísérlete után a hazatérésről végképen lemond, s ekkor lát irodalmi munkássághoz. *Levelei* mutatják, mennyire fölvilanyozta őt Mme Bonnac egyénisége. Hatását tehát tagadnunk nem lehet. Az is valószínűnek látszik, hogy könyveket kap tőle. De nem merem úgy megfogalmazni e hatást, ahogyan Szilágyi István tette, aki nemcsak a francia irodalom újabb termékeinek megismerését tulajdonítja Bonnac-nének, hanem tovább megy, és azt mondja, «ő volt az, akinek révén, talán épen kézi könyvtárából, a Mme de Gomez *Les journéees amusantes*-eihez is hozzájutott.»¹ Evvel szemben áll az, hogy a *Journéees amusantes* 1723-ban jelent meg. A portugáliai királyról szóló történetet — amelynek forrását épen Szilágyi mutatta ki e novelláskönyvben — Mikes 53. levelében (1724 június 28) beszéli el. Nem lehetetlenség — de nem is nagy a valószínűsége (messze van akkoriban Párizstól Konstantinápoly, még ha a követnének futár hozza is a könyveket), hogy az új novelláskötet rövidesen Konstantinápolyban — s máris Mikesnél van, Rodostóban. Nekem az a véleményem, hogy ez a részlet csak utólag, a naplónak levelekké való földolgozásakor került ide, épen Endre és Johanna története mellé. A kettőnek kissé erőltetett kapcsolása is erre vall.

Az 1724 végéig terjedő részben ezenkívül csak egy fejezet van, amely bennünket érdekel: ez a leányok neveléséről szól (27. levél). Gragger Róbert szerint Fénelon hatására vall,² Kürti Menyhért szerint az *Ifjak kalauzával* függ össze.³ Nehéz dönteni ebben a kérdésben, mert szó szerinti egyezésről nincs szó: a gondolatok pedig a kor fölfogásában gyökereznek, a kor szelleméből alakulnak ki s megegyeznek Mikes vallás-erkölcsi elveivel. Talán már ekkor (Jenikő, 1719. június 18) megvolt neki az *Instruction de la Jeunesse*, azt olvasgatta — s erről bizvást beszélgethetett Bonnac-néval. 1724-ben fordítja Gobinet e könyvét *Az iffiaknak kalauzza az Isten uttyában* címmel. Király György ezt a könyvet azonosítja Rákóczi könyvtárának *Instruction chrétienne* c. könyvével. Azt hiszem, téved. Rákóczi e könyve inkább a *Valóságos keresztyéneknek tüköre* c. fordítás forrásával, Nicolas de Melicques *Le caractère des vrais chrétiens*-nel lesz

¹ Abafi, Figyelő, 1878—79. V. 168. l.

² EPhK. 1911. 709—710. l.

³ *Mikes kiadatlan munkái*. Egri gimn. ért. 1907.

azonos. Ha ez utóbbi véleményemet elfogadjuk, a későbbiekben még egy érdekes megállapításra jutunk.

Nem tartom valószínűnek, hogy a *Journées amusantes*-ot Mikes Bonnac-nétól kapta s már 1724-ben fordíttatta, de kétségtelen (minthogy az 53. levélbe veszi föl), hogy korán ismerte, már a huszas években, mindenesetre Rákóczi életében. Még egy mozzanat érdemel figyelmet. Jóval előbb, a 44. levélben azt írja Mikes a pestistől való féltében: «...és mindenkifelett bizzunk az Urban, mert el nem hágy bennünket: *így kell a keresztnek útján járni.*» Lehetetlen, hogy Van Haeften nagyon elterjedt munkájára, a *Regia crucis via*-ra ne gondoljunk, Mikes legkedvesebb könyvére, amelynek fordítását 1759. januárjában elsőnek küldi haza öccsének — az egyetlen, hogy az ő ítélete szerint «*méltó, hogy kinyomtassák.*»¹

Mindebből három munkáról állapíthatjuk meg, hogy már a huszas években kedves olvasmányai voltak: 1. az *Instruction de la jeunesse*, ezt lefordította, 2. a *Journées amusantes*, ebből részleteket vett át s utóbb lefordította, és 3. a *Chemin royal de la croix*, legkedveltebb könyve, amelyben bizonyára gyakran keresett és talált vigasztalást. Ezek tulajdonai voltak és nem voltak meg Rákóczi könyvtárában: ezekből dolgozott, míg Rákóczi élt. Ellenben egyetlen részlet vagy anekdota sincs *Leveleiben*, amelyek Rákóczi könyveiből valók, viszont megvan Rákóczi könyvtárában minden többi fordításának forrása, amely Rákóczi halála után készült. Még ha fenti föltevésem nem állja is meg a helyét, és Rákóczi könyve, az *Instruction chrétienne* azonosza *Iffiak kalauzával*, akkor is csak a második (1744) átdolgozásnak a címét közelíti meg, amely szintén Rákóczi halála után készült.

Ez a három munka tehát Mikes kedves olvasmánya rodostói első éveiben, mikor Rákóczi könyveihez aligha jutott: ezt, azt hiszem, bátran következtethetjük az előbbiekből és Szekfü véleményéből, hogy Rákóczi «udvari embereit» elég távol tartotta magától. De ez nem jelenti azt, hogy mást Mikes nem olvasott: olvashatott egy-egy könyvet, amit a Rákóczi francia titkárai (jobbára abbék) s a fejedelem udvarába sereglő, félig-meddig kalandor francia udvari nemesek véletlenül juttattak neki. Erről semmi megbízható adatunk nincs. Sokat olvasott és dolgozott-e? Nem hiszem. A szigorú udvartartásban a személyi szolgálat (Rákóczi emberei megfogták), «Sibrik *apám» intézkedései s maga a fejedelem nagyon elfoglalhatták. Különben is jobban szeretett beszélgetni és «sokat nevetni» (Zsuzsi), üres óráiban szívesebben kereste a társaságot. Mindebből azt következtetem, hogy Mikes ezidőben már szélesebb terjedelemben írta naplóját — s közben lefordította az *Iffiak kalauzát*.

Maradjunk egyelőre az utóbbinál. Már idéztem Mikesnek azt a véleményét (62. levél), hogy minden ifjúnak «ha csak egy könyvet is» le kell fordítania. Talán ennek a kötelességének

tett eleget, mikor e kedves könyvének fordításához látott. (Hogy utóbb még egyszer lefordította, az eléggé bizonyítja, hogy csakugyan kedves könyve volt.) Ismeretes, hogy az első fordítás párbeszédés (Egyetemi Könyvtár), a második folyamatos (Múzeumi Könyvtár). Az első fordításban még nincs meg két rész, amely az utóbbiban megvan. Nem tudtam megállapítani, de igazat kell adnom Király György föltevésének, hogy az előbbi az eddig kézhez nem került *első*, a másik egy későbbi kiadás fordítása.¹

A másik két könyvnek is van egy kis eddig észre nem vett kapcsolata. Nem arra célzok, hogy a *Mulatságos napok* három ifjú párja nevében Hilária megkéri anyját, Honoriát, hogy «valamely jószágára egy néhány napig való mulatságra» vigye ki őket² — s a *Regia crucis via* is³ azt mondja: «Temporis... amoenitas virgines... in villam velut invitabat» — hanem arra, hogy a *Journées amusantes* Camilláját és Florindáját, vagy Urániáját és Feliciáját Mikes más névre kereszteli. Az egészet tudvalevőleg Erdélybe, a Szamos partjára helyezi át, bájos epizódként (mint Jókai az *Aranyember* utóhangjában) rodostói szállót visz oda, narancsfát és laurusokat — «Honoría azokat mind Rodostóról, a Marmara-tengerének a partján levő városból hozatta». Ehhez a honosításhoz magyar neveket is várnánk. E helyett Honoriával és Hiláriával találkozunk. Nyilván, mert a másik könyve, Van Haeften munkája, így mondja: Philetusnek három leánya maradt; Staurophila, «quae huic aetate erat proxima, *Hilaria*; tertia, natu minima, *Honoría* a parentibus appellata est». Íme, a két kedves olvasmány így keveredik...

Az *Iffiak katalauza* első fordításából ítélve sem tart Mikes ott, hogy a *Törökországi leveleket* ma ismert formájában megírhatná. De — ismétlem — naplója bizonyára terjedelmesebb lett azoknál az első jegyzeteknél, amelyeket Toncs próbált rekonstruálni. Amilyen bizonyos, hogy Drinápolyban nem is írhatott egyebet, mint Beniczky és Király példájára jegyzeteket, olyan valószínű, hogy most részletesebben dolgozik. Így kerülhet a Zsuzsi-részletekbe az öreg ember kalendáriuma, amely Lafontaine-re és Boccaccióra megy vissza, de Mikes egyiküktől sem vette; s így az a sikamlós anekdota, amelynek Zolnai Béla Bussynél találta meg a párját: a párját csak, és szerény föltevésem szerint nem a forrását, mert Mikes formális alakítgatásokkal ugyan, de elég híven szokott fordítani. Az idézett «borotválás» meg épen a csattanója az anekdotának, Mikes tehát, ha utólag írta bele, csak kiélezte vele s nem a forrásra támaszkodott. Mind a két részlet olyan, hogy bárhol olvas-

¹ Id. ért. EPhK. 1912. 25. l.

² *Mulatságos napok*. Abafi kiad. 8. l.

³ Csak egy latin kiadás van kezében: Antverpiae, Moretus, 1635. 2—3. l.

hatta, de az előbbit akár az előszobázgatásban hallhatta, akár társai között — sőt a fejedelem kalandor udvari nemeseitől is.

Egyelőre tehát naplóját írja, s ebben inkább az erdélyi naplóírás hagyományát látom. A jegyzeteket földolgozza, mesél, mint Apor, sőt Cserei is tette, és beleszövegeti, amit hall, lát, ami történik vele. A nénihez szóló, tréfálkozó részleteket el lehet hagyni, nem függenek szervesen össze. Elbeszélés közben nem is vegyít munkájába enyelgéseket. Kétségtelen, hogy a levélforma utólag fejlődött, s épen *ennek* a magyarázata, sőt bizonyítéka a néninek az a Paflagóniába küldése, amelyet Császár Elemér több mint egy emberöltővel ezelőtt találóan vetett fel bizonyosságul a levelek missilis volta ellen, s az a zürzavar, amellyel konstantinápolyi híreket előbb tud, mint a a néni, sőt ő ír meg az édes nénémnek. Levelekbe utólag formálván, egyszeriben érthető ez a mesterkéeltség, amellyel naplójának részleteit ilyen áron sem hagyja el. Hozzá kell tennem még, hogy a nénéhez fűzött kedveskedések szintén csak a bevezető és befejező részekben, vagy a bekezdések elején vannak.

De megvannak. S Zolnainak sikerült pozitív példákkal igazolnia azt, ami Mme Sévigné s az egykorú francia levéltudomány irodalom hatásáról eladdig csak föltevésül élt. Az én fölfogásom csak abban tér el Zolnaiétól s közeledik inkább a Királyéhoz, hogy szerény véleményem szerint, s az 1724-ig terjedő 58 levélből is ítélve, nem Bonnac-né tette figyelmessé a levélformára: fent bizonyosan megállapított első rodostói olvasmányából úgy itélem, hogy Bonnac-nénál sem ilyen tárgykörben forgott a társalgás; még kevésbé hozta Franciaországból e levélgyűjtemények ismeretét: a levélforma fölfedezése és fölhasználása ennél jóval későbbi, s a *Leveles könyv* irodalmi célú alkotássá, amit végérvényesen Császár állapított meg róla, az által lett, hogy a rodostói társaságba vetődött — César de Saussure.

Bonnac távozása után, 1724 végén D'Andrezel lett a francia követ, Rákóczinak őszinte jóakarója, aki — bár a fejedelem tervei érdekében nem sokat tehetett — gyakori érintkezésben volt vele; szívesen vette tanácsait, véleményét a török ügyekben, viszont maga szívesen tájékoztatgatta a fejedelmet a Rodostót környékező emberekről, kalandorokról. 1726 második felében érkezik oda közülük Vigouroux, a fejedelemnek — nem tudni, milyen előzményeken alapuló — levélbeli meghívására. Röviddel utóbb a fejedelem irodájában találjuk Kovács János s a francia titkár, Bechon mellett az áruló Bohnt is, a fejedelem halálának okozóját. Vigouroux társaságában van Baraillon: ő és Vigouroux fia közvetítik Rákóczi levelezését Konstantinápolyba. Rákóczi egész udvar-

tartása átalakul s megelevenedik a sok franciától. D'Andrezel hiába ajánlja föl Rákóczinak, hogy megbízható adatokat szerez róluk, a fejedelem feltétlenül hisz nekik, és a franciák hamarosan kezükbe ragadják az ügyek intézését.¹ Míg barátját, Ilosvai Jánost, egészen hatalmi körébe ragadja az idősebbik Vigouroux, Mikes húzódozik tőle, nem tetszik néki: «de az ilyen sok beszédű, siknyelvű sehonnain itt igen kapnak.»² Mégis, abból, hogy Ilosvai nagy terveket sző Vigouroux-val, következtethetünk rá, hogy környezetével Mikes is jóban van. Az ifjú Vigouroux maga írja: je suis très bon ami avec Mrs. de Mikezt, Molitar, Quiche, Bechon, De Roche³ — íme, Mikes, Kiss István a filozófus Molitard, a testőrkapitány és Bechon, Rákóczi francia titkára a jóbarátai. Nyilván maga is képzett, szellemes, okos ember, s ez a csoport az, amelyik nem vesz részt az intrikákban, legföljebb bosszankodik az új pénzügyi és udvartartási renden.

Bizonyos, hogy ebben a társaságban — miként a fejedelem D'Andrezel leveleiből⁴ — Mikes, most már érettebb fővel, újból friss francia kultúra levegőjét szívja s valószínű, hogy könyvekhez jut. A naplók, mémoire-ok divatban voltak s az események műhelyeiben, vagy legalább zürzavaraiban, kedvelt olvasmányok. D'Andrezel megküldi Rodostóba az újságokat is, «az Európa különböző országaiban megjelenő hírlapok és folyóiratok legújabb számait,»⁵ Saussure meg is írja, hogy «Franciaország, Hollandia és Köln város újságait elég rendszeren kapjuk itt»:⁶ bizonyára így jutnak Mikes kezébe a *Spectateur* kötetei is. Ekkor jut Guillet könyvéhez is, amelyből Iréne történetét vette. Ismeretei tehát épen ezekben az években szélesbednek. Érdekes, hogy viszont naplóírása épen ekkor lanyhul: 1720—1727 között 53 levél anyagát írja, 1727-ben D'Andrezelt sirba viszi szívbaja, 1728—1733-ig csak 15 levele kelt, s ebből is 1729-ben egy, 1730-ban kettő. Ennek oka azonban inkább az udvar hangulatában és viszonyaiban van. Vigouroux fölforgatott mindent. Egyfelől Rákóczi új házasságának és lengyelországi letelepedésének terve egyszerű légvárak képzeletével gyujtogatta a reménysegeket, másfelől a belső intrikák, egyenetlenségek és kölcsönös irigykedés (az udvari ember életének most kialakult igazi légköre) végkép elkésérette az embereket. Mikest is egy moldvai áttelepedés

¹ L. minderről Szekfü id. m. 284. és köv. l.

² Mikes 76. levelében, 1726 szeptember 17., tehát pár héttel Vigouroux érkezése után.

³ Szekfü, id. m. 170. jegyzetében. (389. l.)

⁴ Szekfü, id. m. 261. l.

⁵ *De Saussure Cézár Törökországi levelei*. Közli Thaly Kálmán. Budapest, 1909. 14. l.

⁶ U. ott, 265. l.

gondolata kísértgeti,¹ talán maga is jár ott. Ez a forrongás csak akkor szűnik meg, mikor Vigouroux-ék eltávoznak.

A Mikesnél is elégedetlenebb Zay 1733 februárjában Pérában járván, találkozik De Saussure-rel, aki épen megelégedett a követségeknél folyó nagy dorbézolásokkal, egészsége helyreállítása végett pihenni vágyik és szívesen veszi Zay meghívását, hogy jöjjön el hozzájuk, Rodostó klastromi életmódú nyugalmába. Így kerül a nyugtalan lelkületű, világlátott kóbor svájci nemes Rákóczi udvarával ismeretségbe, majd ez év végén a fejedelem szolgálatába.² Épen, mert Zay hozta őt oda, kétségtelennek tartom, hogy Mikessel is közelebbi ismeretségbe jutott. Mikes ugyan sohasem említi nevét, de hiszen Vigouroux-t is csak egyszer, nyilvánvaló haragjában, Bonnevalt is futólag s mást alig; még Kiss Istvánt sem. Saussure szintén nem emlegeti Mikes nevét (mint «fejedelem kamarását» is csak egyszer). Azonban Mikesnek semmi politikai szerepe nem volt, amelyről szólhatna. Utaltam rá, hogy az ifjabbik Vigouroux Mikest «nagyon jó barátjának» mondja; Mikes erről sem ír. Ez a körülmény nem rekeszti ki a jóbarátság lehetőségét. Egy eleveneszű, művelt francia került ide, aki utazásairól mesélget, elmondja, hogy naplót vezet róla, emlékezetének felfrissítésére talán elő is veszi egyiket-másikat: van ebben sok valószínűség — és ime: Mikes és Saussure összetalálkoznak. Ezt a találkozást és Saussure nyilvánvaló hatását Király György kétségtelenül igazolta.³ Föltétlenül elfogadom azt a megállapítását, hogy Mikes levelei ma ismert formájukban 1733 előtt nem alakultak ki. Csak egy dologban térek el tőle; elhiszem Saussure-nek, amit maga mond, hogy «elve volt pontosan följegyezni mindent, ami vele utazásai közben történt», s hogy 1740-ben «a tett jegyzetek egész halmazával tért haza Lausanne-ba. Sokan ajánlották neki, hogy szedje ezeket valamelyes rendbe; ő a levélformát választotta, mint amely a legizlésebb és legcsaládiasabb.» Evvel szemben, mivel Saussure súlyt helyez rá, hogy mindig az igazat írja, nem fogadhatom el Van Muyden állítását,⁴ hogy Saussure jegyzeteit már kezdettől fogva levélalakban írta, s Mikes Rodostóban az angolországi leveleket kész formában olvashatta is. Nem győztek meg Király György párhuzamai sem, amelyek semmitmondó helyekre vonatkoznak. Olyan fordulatok, hogy «nem levelet, hanem egész könyvet kellene írnom,» hogy ha tudná, hogy unatja nénékáját, «régen félbe hagytam volna,» hogy

¹ Angyal Dávid, *Adalékok II. Rákóczi Ferenc törökországi bujdosása történetéhez*. Századok, 1905. 220. l.

² Saussure id. m. 31–32. l.

³ *Mikes Kelemen levélformája*. Irodalomtörténet. 1921. 266. l.

⁴ U. ott, 265. l.

örül, «hogy a kéd tetszése szerint írtam,» valóban önként adódnak, ezt nem kellett Saussure-ből venni, ráadásul, ezek még csak nem is franciás fordulatok, s nem eléggé jellemzők ahhoz, hogy Saussure állítását — amely annyira közömbös, hogy nincs is oka ferdíteni, s a Lausanne-i nyugalom indokával önmagában is valószínű — kétségbevonjuk.

Saussure hatására fontosabbnak tartom a tárgyi egyezéseket, amelyekre Király is rámutat s amelyek legalább *könyvek* dolgában megbeszélések vagy csak beszélgetések eredményei lehetnek — s még fontosabbnak, hogy az eddigiekből következtetve e beszélgetéseik eredményeképpen élesedik ki Mikes munkájának *irodalmi célzata*.

Mikes szellemi fejlődését végigkísértük s megpróbáltuk műveltségének lassú és rendszeres gyarapodásából azt az álláspontunkat igazolni, hogy Mikes a szó komolyabb értelmében vett francia szellemet, igazi modern műveltséget nem hozott magával Franciaországból. Török partra szállásakor még korántsem volt abban a helyzetben, hogy a *Törökországi leveleket* mint kezdettől fogva irodalmi célú munkát irogathatta volna. Mme Bonnac volt rá először nagy hatással, de olvasmányainak köre továbbra is, neveltetésével megegyezően, a XVII. század jezsuita és morális célú irodalma volt. D'Andrezelnek Rákóczi iránt való figyelmessége s az ifjú Vigouroux-val és társaival áradó modernebb levegő változtat ezen kisé s a végső csiszolást Saussure közvetlen hatása végzi. Ezzel eljutottunk a *Törökországi levelek* kialakulásának kérdéséhez is.

A naplójegyzetek lassacskán emlékezetből, az Erdélyben divó mémoires-ok párjával s a széltében-hosszában kedvelt naplók mintájára irodalmi naplóvá alakulnak. Eddig véleményem szerint már Saussure idejében eljut Mikes: Saussure *mindent* följegyzett, most Mikes is gondol rá, hogy a Saussure-nél látott mintára maga is földolgozza ezt. Király György — mint fentebb idéztem — úgy véli, hogy a *Törökországi levelek* 1733 előtt mai szerkezetükben nem jöhettek létre s hivatkozik Abafira, aki a vízjegyek alapján a levelek első csoportjának létrejöttét 1737-re teszi. A vízjegyek 1740 előtt *ennyire pontosan* nem mondanak semmit. S maga a papiros, illetve vízjegye azért sem lehet döntő, mert bizonyos, hogy a ma ismert kézirat másolat.¹ Abafi megállapítása, hogy Mikes az 1717. és 1718. év helyett egy-egy helyt 1737. és 1738-at írt s a 3-ast utólag javította 1-esre, már érdekesebb: de itt meg csak az *évtizedet* hibázta el, az évet helyesen írta: ez csak annyit mond, hogy a *Levelek* (vagy ez a másolata) a harmincas évekből valók. 1737 elején megérkezik Rákóczi József s ettől kezdve Mikesnek sok bosszúsága van. Psychologiai okokból tehát az a vélemé-

¹ Császár, id. mű, 28. l.

nyem, hogy *Mikes a Saussure eltávozása után Rákóczi József megérkezéséig terjedő időben, Saussure hatása alatt szerkeszti meg mai formájában a Törökországi levelek első részét, Rákóczi haláláig.*

Természetes — és többször éltem evvel a gondolattal — hogy az életében bekövetkezett nagy mozzanatok hatással voltak irodalmi fejlődésére is. Bonnac-né, a rodostói letelepedés, az intrikák kiélesedése közvetlenül éreztetik a naplójrásban is hatásukat. Mikor 1735 nyarán fejedelme konstantinápolyi temetéséről visszatér, leveti a francia köntöst, felöltözik újra székelynek: megszűnik benne az udvari ember, a magáé lesz. Nincsen egyelőre semmi dolga. Saussure is elment; egyedül van az emlékeivel, ráér. Hatása alatt van a legutóbb átélt megrendítő eseménynek, elvesztette itt tartózkodásának cél-tudatát; hazamenetelre még nem gondolhat, kötelességei vannak az ifjú fejedelem iránt, egyelőre vár. De már meglehetősen függetlenül; megszűnt a nem mindig könnyű, szertartásos «bejáró», kamarási szolgálat, semmi dolga nincs. A Saussure-höz kapcsolódó élmények, az utolsó 6—8 év erősebb irodalmi hatása is dolgozik lelkében: ekkor fog neki a *Törökországi levelek* feldolgozásának. Így alakulnak ki a vázoltam adalékok, megerősítve Abafi vizsgálódásaival, Zolnai adataival és Király György megállapításaival, s így kapjuk magyarázatát az egységes képnek, amelyet a levelek első, aránytalanul nagy része ad. Munkája — mint Király György megállapította — útirajznak indul (tegyük hozzá, épen úgy naplószerűen s a hajó-úttal kezdődik, mint Saussure-é) s élmények és olvasmányi emlékek tükrévé szélesedik. Melegebb és közvetlenebb lesz, ahogyan a közelmulthoz ér és tetőpontra jut a befejezéssel, Rákóczi halálával. A levelek további része csak már mintegy lóg az egészen, időnkint odatűzdelve — hogyan és miért, arra alább térek rá.

Mielőtt ezekre továbbmennék, még egy mozzanatra kell kitérnem. Ismételten hangoztattam, hogy Mikes műveltsége a XVII. század szellemében gyökerezett, hogy a családi háznál s a jezsuiták kollégiumában vérévé lett erős vallásosságáról, amely természetesen Rákóczi udvarában sem változott, minden másirányú hatás visszapattant. Hangsúlyoznom kell ezt akkor, mikor műveltségéről beszélek. Forrásai között szerepel Bayle szótára, a *Spectateur*, sőt Zolnai szerint Montesquieu. Az ifjú Vigouroux, Bonneval pasa¹ és minden kétségen felül Saussure már felítve voltak a fölvilágosodás eszméivel. Saussure maga *Leveleinek* abban a részletében, ahol Gresset jezsuitáról szólva a «római katolikus» és a «bigott pápista» közé éles határ-

¹ Bonnevalról l. Szekfü id. m. 318. l. «Voltaire tanítványa, aki nyíltan deistának vallotta magát».

vonalat rajzol, franciaországi tartózkodásáról szól, ahol «annyi józan eszü és felvilágosodott ember van».¹ Mikes kétségtelenül hallott tehát a fölvilágosodásról, talán magáról Voltaire-ről is. Olvasmányainak egy része ebben a légkörben mozgott. S mégis, íme sehol semmi nyoma az új irány, új szellem hatásának. S a továbbiakban ez volt a szerencséje.

1736 végén megérkezik Rákóczi József, s az év őszén Mikes már Konstantinápolyban irogatja leveleit, a következő év februárjában pedig Csernavodában vannak. Ha Konstantinápolyban még folytatja is a levelet — itt, Jassyban és Bukarestben aligha. A harcra készülő csapatot hányja-veti a sors. Van egy adatunk, hogy 1739-ben a Ruscsukban lakó Mikest a szultán Moldvába rendeli az oláh vajda útján²: a *Levelek*ben erről nincs szó. Időközben meghalt Rákóczi József; a kormány az ő holttestét sem engedi Konstantinápolyba szállítani. A bujdosók Viddin, Kocsin, Jassy felé szóródnak szét — Mikes reméli, hogy legalább Erdély köpönyegét megláthatja s útjában a Bozza vizéből ihatik — 1740. június 21. lesz, mire Rodostóban vannak. Itt foglalhatja össze s folytatgatja egyideig a *Levelek* második részét: útleírásokat és történelmi eseményeket a maga kis egyéni élményeivel. S evvel voltaképpen befejeződnek a *Törökországi levelek*, azontúl már csak kényszeredetten ír egyet-egyet, a *Levelek* utolsó tiz esztendejében pedig (1748–1758) jóformán csak egy munka részleteinek fordítása és jórészt már elmondott anekdoták ismétlése van.³ Mikes 1740 végén életének egy utolsó nagy fordulójához ért, amely néki mindvégig irányt szabott, életelvet, és munkásságában új fejezetet kezdett.

Ötven éves volt; eltemette a fejedelmet és az ifjú fejedelmet, látta még egyszer — messziről — Erdély havasait és itt volt újból Rodostóban. Miért? Minek? . . . 1740 novemberében kapja a hírt, hogy III. Károly, a római császár, «egy nagy császár» meghalt, s vele «elfogyott» az Ausztriai-ház férfi-ága. «Micsoda szép állapot élni; mert ha megholtunk volna, nem értünk volna meg ilyen nagy dolgot.» Az imént látta Erdély «köpönyegét»; most egyszerre nagy elhatározás érlelődik benne: haza akar menni. Valószínű, hogy többi társával együtt jut erre az elhatározásra,⁴ s együtt adják be amnesztia-kérvényüket a konstantinápolyi követség útján: a kérelmet rövidesen visszautasítják (nec nominetur in nobis), s Mikes végképpen megtudja, hogy «ex Turcia nulla redemptio». Itt kell maradnia Rodostóban. Egy darabig — bizonyára

¹ Id. m. 264. l.

² Karácson Imre: *A Rákóczi-emigráció török okmányai*. 1911. 137 l.

³ *Mahumet az égben. Eginhart és Emma. Amurates császár. A pápa lova.*

⁴ Levele Huszár Józsefhez. Abafi, Mikes. 182. l.

elkeseredésükben — civakodnak, egyenetlenkednek, azután megnyugosznak. 1741-ben még arról is szó van, hogy Párizsba kerül Rákóczi György ügyeinek vitelére; ekkor írja róla Bohn, aki őt is ismerte, mert hiszen Zsuzsi iránt való szerelméről is jól volt informálva: «Miques n'est pas fort à craindre, et ne sera jamais fort utile à Ragoczi; car c'est un esprit fort borné et nullement propre aux affaires.»¹ Talán nem volt lángeszű ember; semmiesetre sem volt nagy egyéniség — de nyilván csak azért volt *bornirt*, mert távol maradt a fölvilágosodástól; s leginkább azért lehetett az Bohn szemében (s ez Thaly fölfogása), mert a diplomáciához csakugyan nem értett.

De mindenképen öreg ember lett, élete utolsó szakaszához ért. Gazdaságra adja magát, szőlőt ültet.² S ugyanúgy, mint első rodostói letelepedése idején: vallásos munkák fordításához lát. Ezért mondtam, hogy szerencséje volt: nem zavarta meg a fölvilágosodás. Bele tudott nyugodni a változhatatlanba és Istennél és a vallásos munkák fordításában keresett vigasztalást. Vele vannak régi, kedves könyvei. A *Journées amusantes*-ből közben is fordítgatott a *Levelekbe*³. Most majd rákerül az egésznek lefordítására a sor, sőt átültetheti a legkedvesebb könyvét, a *Kereszt királyi útját* is. De kezdeni most is az *Ifjak kalauzával*, csak annak egy másik redakciójával, kezdi (1741). És sorra kerülnek Rákóczi könyvei.

Már Király György észrevette,⁴ hogy Rákóczi könyvtárában, a jegyzék szerint, megvolt Mikes legtöbb fordításának eredetije. Főnt megállapítottam, hogy ezekből Rákóczi életében Mikes egyet sem fordított, sőt nem is használt. Viszont Rákóczi halála után, illetőleg 1741-től kezdve, három régi könyvén kívül csak Rákóczi könyveiből fordítgat. Igen ám, de Rákóczi halála után François Belin, a francia követség kancellárja és első titkára épen Mikessel és Bechon titkárral jegyzőkönyvbe vették Rákóczi ingóságait⁵ (könyveit is: épen így maradt meg azoknak teljes jegyzéke) s Konstantinápolyban tűzmentes raktárban helyezték el. Hogyan jutott utóbb Mikes a könyvekhez a negyvenes években? Visszakapta-e? Én mást gondolok. Az ingóságok vámmentes bevitelére a posta engedélyt adott; ellenben arra nem, hogy Rákóczit Galatában temessék el. Saussure és Mikes tehát — mint Saussure elbeszéli⁶ — huszonkét egyforma, nagy ládát készítettek s ezek egyikébe rejtették uruk koporsóját. «A boldogult fejedelem kamarása (*Mikes Kelemen*) és én e hajóra szállottunk. Kon-

¹ Thaly közlése. Századok 1881.

² L. 161. levelét.

³ L. Szilágyi I. id. m. 167. l.

⁴ Id. ért. ÉPhK. 1912. 23. l.

⁵ Saussure, id. kiad. 365. l. *Catalogue des Livres de la Bibliothèque.*

⁶ U. o. 277. l.

stantinápolyba érkezünkör sajkánkat nem vizsgálták meg. A galatai rakparton a jezsuiták rendháza közelében rakodtunk ki. S mialatt én ládáinkat egy francia kereskedő tűzbiztos raktárába szállítottam: a kamarás azon ürügy alatt, hogy a fejedelem holttestét rejtő láda *könyvekkel van tele*, azt a jezsuiták rendházába vitette be.» Világos: csomagolás után a könyvesládából a könyveket újra kirakták, a ládába Rákóczi koporsóját zárták — és a *könyvek Mikesnél maradtak*.

Ezekből és csak ezekből a vallásos könyvekből dolgozott most. Sokat dolgozott: 1741 - 1754-ig majdnem hatezer lapot irt tele. Íme: Saussure-ig alig valamit — azóta, a *Törökországi leveleket* és a *Mulatságos napokat* is beleértve, ennyit. Nem fér kétség hozzá, hogy — míg a *Törökországi leveleket* sohasem említi — ezeknek ellenben hazaküldésére, sőt kinyomatására is gondolt: *ezt* tartotta irodalomnak, *ezt* tekintette írói hivatásnak — s ennek meg is felelt. Gondolata egy volt Besse nyeiékével: fordítani, minél többet fordítani, hogy vele a műveltséget terjessze; csakhogy Besse nyeiéknek műveltség a fölvilágosodás volt s azon keresztül a nemzet haladása, Mikesnek műveltség (a XVII. század szellemében) a kat. vallásosság volt.

Ezt a vallásosságot Zolnai Béla szerint a negyvenes években fordítgatás közben — bár öntudatlanul — a janzenizmus szellője érinti. Hogy mind a *Catéchisme de Montpellierben*, mind Le Tourneux *La vie de Nostre Seigneur Jésus Christ*-ben van egy kis árnyalata a janzenizmusnak, az lehet; de az idézett részek egyáltalában nem jellemző janzenista eszmék, mint ahogyan Mikesnek a gondviselésben való megnyugvása nem vallásos fatalizmus. S kétségbevonom azt is, hogy «Mikes kedélyéről nem multak el nyomtalanul e sorok. Mialatt a francia szöveg értelmén töprengve, magyar kifejezésekkel küzdött, gondolkodását befelhőzte a janzenisták pesszimizmusa, amely életbölcseége derűjét időnkint borúra sötétíti.»¹ Elgondolva szép, de semmivel sem igazolható. A *Katekizmust*, amelyre e sorok vonatkoznak, Mikes 1744-ben fordította, s 1744- és 1745-ben egy sort sem irt a *Törökországi levelekbe*. Egyébként többször hangoztatja, missilis leveleiben is, hogy boldog, hogy az «anyaszentegyházban van» és nincsenek skrupulusai.

Ez a közel hatezer lapnyi fordítás — egy más, gyermekkori neveltetésének, egész életfölfogásának megfelelő, egyéniségével harmonikusabb célkitűzés — magyarázza meg, hogy miért ír olyan ritkán és már csak kényszeredetten a *Leveleskönyve*be. Mikor jegyzeteiből meg-megtoldja néhány levéllel, már az adatokat összecserélgeti, anticipálja — Császár Elemér bőséges

¹ *Magyar janzenisták*. Minerva, 1925. 32. l.

példákkal igazolta ezt — 1748—1754-ig nem csinál mást, mint Ricaut könyvének részleteit fordítja bele — a levél élére és végére odajegyvezgetve néhány szót «nénékámnak». Eltűnt mellőle egészen a francia környezet, elveszett annak emléke is. Utóbb még rövidebb levelekben, mint említettem, eszébe jut, és ismételtet már elmondott anekdotákat. Ekkor már végzett fordításaival, talán a *Regia crucis via*-val is: egy kicsit még vissza-visszacsap a régi elbeszélésekhez, nem emlékezik rá s meg sem nézi, hogy ezeket már egyszer elmondotta. 1758. november 19-én a porta őt teszi meg básbuggá. Ekkor születik meg benne az elhatározás, hogy a *Leveleskönyvét* végképen befejezi — s megírja karácsony előtt megható, utolsó levelét. Nagyon öreg ember már s a körötte élő gyűlevész népségnek ő a feje. Bizonyára hivatali állásával keres kapcsolatot rokonságához s így írja missilis leveleit, amelyek valóban méltó folytatásai a *Leveleskönyvnek*. Hadd írjam még ide, hogy Mikes az *Idő jól eltöltésének módgya* címlapjára ugyanazt írta (1751), amit tíz évvel ezelőtt egyik levelében (166. levél):

Deus in adiutorium meum.
 Azt el vesztettem a mit el költöttem
 Azt másnak hagytam a mit bírtam
 és az meg maradt(t) a mit adtam.

Birtokait mostohaöccse már 1723-ban adományul kérte. De az megmaradt, amit nekünk adott.¹

GÁLOS REZSŐ.

¹ Még csak azt a közkeletű tévedést igazítom helyre, hogy Mikes halálával feloszlott az emigráció. Karácson Imre okiratközlései szerint, pár nappal halála után Pápai Antal lett a básbug, utána többen követik, 1803-ban Szakmáry János és 1811-ben a becsületes porta még mindig fizeti a *thaint* az emigránsok ivadékainak. (Id. m. 153—156. l.)